

Critique of Umayyad Politics in Kharijite Poetry (A Case Study of Sufri Literature)

Leila Jamshidi*

Seyed Emran Dowlatkah**

Abstract

Kharijite literature is a full-fledged mirror of the sect's thoughts, efforts, and events that will reveal much unsaid. Some ideologues have considered the Kharijite opposition to be limited to the rule of Imam Ali (as) despite their opposition and their very determined efforts to overthrow the Umayyad rule. This descriptive-analytical study is conducted to explain the critical approach of the Sufiris as one of the Kharijite sects to the policy of the Umayyads as the ruling policy of the time by a case study of the literature of this sect. The results show that Sufri literature explicitly criticized the Umayyad rulers. Some of the most important themes in Kharijite literature, including the Sufri sect, are the oppression and incompetence of the Umayyads, the courage and fearlessness of the Kharijites in the struggle, their indifference to the world, their eager acceptance of death, and their pure intolerance of Umayyad rule and their agents. Most of these themes are in the form of epic poems written to provoke the Kharijite armies and prepare the ground for the defeat of the Umayyads. As one of the poetic themes of the Kharijite sect, the elegy aims to provoke a sense of revenge against the Umayyads and prepare the audience for wider uprisings. The Kharijite eulogy has been used only in the honor of the fighters of this sect and to explain their characteristics.

Keywords: Criticism, Politics, Umayyads, Literary Commitment, Poetry, Kharijites.

* Assistant Professor of Arabic Language and Literature, Payame Noor University, Tehran, Iran
(Corresponding Author), l.jamshidi53@pnu.ac.ir

** MA. Arabic Language and Literature, Payame Noor University, Tehran, Iran, s.a.dowlatkah@gmail.com

Date received: 13/09/2024, Date of acceptance: 28/04/2025

Introduction

The Khawarij emerged as a significant force in the early Islamic world due to political and religious factors in the mid-first century AH. Their opposition to rulers, particularly following the transfer of the caliphate to Mu'awiya in 41 AH, led to revolts against Umayyad rule. All Khawarij sects shared a fundamental belief in the necessity of rebelling against unjust rulers and actively fighting oppressive governance. Over time, their movement evolved into a broader anti-Umayyad aristocratic movement, posing a sustained challenge to the ruling elite.

Beyond political resistance, the poetry of the Khawarij reflected their ideological struggles. Like other political factions of the time, their poetry took on a distinctly political tone, serving as a medium to express their beliefs and criticisms of the Umayyads. This makes the study of Khawarij poetry particularly valuable, as it provides insight into their worldview and doctrinal motivations.

Several scholarly works have explored aspects of Khawarij history and ideology. For example, Sharareh Azizi's dissertation examines the historical and comparative perspectives of Khawarij and Murji'ah beliefs without focusing on literary elements. Zohreh Kiani Nejad conducted a historical analysis of Khawarij up to the end of the Abbasid era. Meanwhile, Mohammad Derafshan analyzed the themes and objectives of Shiite and Khawarij poetry during early Islam and the Umayyad period, though his work did not specifically address their critical stance against Umayyad rule.

This study aims to analyze the poetry of the Sufriyyah sect, addressing questions about how their verses reflect opposition to Umayyad policies and which poetic themes were most frequently used for this purpose. A dedicated investigation into Khawarij poets and writers can help clarify their commitment to their sectarian principles in resisting Umayyad rule.

Materials & Methods

This study adopts a descriptive and analytical approach to examine Khawarij poetry, with a focus on the Sufriyyah sect's critique of Umayyad rule. Primary sources include classical Arabic poetry collections and historical chronicles documenting Khawarij poets, while secondary sources provide scholarly interpretations and contextual analyses. Poems were selected based on explicit references to Umayyad governance and ideological significance. The analysis categorizes verses by themes such as rebellion, justice, and condemnation of Umayyad policies, while also exploring rhetorical and symbolic elements to understand their function as a tool of

3 Abstract

resistance. A historical framework ensures accurate interpretation, linking poetic content to socio-political conditions, and comparative analysis further highlights ideological shifts within Khawarij poetry. This methodological approach offers a comprehensive understanding of how literary expression reflected opposition to Umayyad rule.

Discussion and Results

The Khawarij movement was rooted in opposition to oppressive governance, particularly the rule of the Umayyads. They viewed Umayyad rulers as unjust and distant from Islamic principles, condemning their policies and advocating for resistance against tyranny. Their poetry reflects this ideological stance, emphasizing rebellion against unjust rulers and portraying the Umayyad court as a center of corruption. The Khawarij believed that distancing oneself from Umayyad rulers was not only necessary but a moral obligation, aligning with their core principle of enjoining good and forbidding evil.

Prominent Khawarij poets, such as Qatari ibn al-Fuja'a, openly criticized fellow members who aligned themselves with Umayyad rulers, urging them to repent and return to the path of righteousness. The poetic verses emphasized themes of betrayal and the deceptive nature of Umayyad governance, portraying it as a force that blinds people to truth. By invoking Quranic imagery and moral exhortation, Khawarij poets framed resistance as a divine duty rather than merely a political struggle.

Their literature also underscored the broader societal opposition to Umayyad rule, portraying the rulers as illegitimate oppressors. Poets such as Abdullah ibn Wahb al-Rasibi likened the Umayyads to tyrants whose rule must be dismantled to restore justice. Their verses called for active resistance, presenting the overthrow of the Umayyads as a pathway to restoring rightful governance.

Additionally, Khawarij poetry frequently contrasted their ideals with the perceived decadence and materialism of the Umayyads. They condemned the rulers' indulgence in worldly pleasures and portrayed their governance as inherently corrupt. This theme reinforced the Khawarij belief that their own asceticism and devotion to faith were superior to the Umayyad rulers' governance. Poets such as Imran ibn Hittan used rhetorical questions and metaphors to criticize the rulers' attachment to material wealth, framing it as a moral failing.

Furthermore, their poetry often highlighted Umayyad rulers' incompetence and cowardice in battle. By praising Khawarij warriors' bravery while mocking

Umayyad military leaders, they positioned their movement as strong and righteous. The depiction of figures such as al-Hajjaj ibn Yusuf fleeing the battlefield added to their narrative of Umayyad weakness. This poetic strategy reinforced the idea that the Khawarij were divinely favored in their struggle against tyranny.

Ultimately, Khawarij poetry functioned as a powerful medium for ideological messaging. It conveyed their grievances, justified their uprisings, and promoted their vision of an ideal society free from Umayyad oppression. Through eloquent verse and vivid imagery, Khawarij poets articulated their resistance, shaping the historical perception of their movement and its place in Islamic discourse.

Conclusion

The analysis of Khawarij poetry, particularly that of the Sufriyyah sect, reveals its dual significance as both a form of literary expression and a historical record opposing Umayyad rule. These poets employed bold and direct language to challenge the legitimacy of the Umayyads, portraying their governance as oppressive, unjust, and morally corrupt. Through vivid depictions of tyranny and social injustice, Khawarij poetry served as a call to resistance, urging the masses to rise against the ruling elite.

Designed to evoke revolutionary sentiment and mobilize militant forces, these verses strategically stirred public emotions against the Umayyads. Furthermore, Khawarij poets deliberately distanced themselves from praising Umayyad rulers, instead celebrating the bravery and sacrifices of their own supporters. This distinction reinforced their ideological divide, highlighting the contrast between the Umayyads' self-proclaimed Islamic values and the Khawarij's interpretation of true religious principles.

By advocating rebellion and exposing the flaws of Umayyad governance, Khawarij poetry contributed to weakening the rulers' authority and legitimacy. As a historical and literary artifact, these poems provide invaluable insight into the resistance movements of the time, shaping the broader narrative of opposition against Umayyad rule.

Bibliography

The Holy Quran

Ibn Abi al-Hadid, Abd al-Hamid ibn Hibat Allah (1404 AH). *Sharh Nahj al-Balagha*, ed. Ibrahim Muhammad Abu al-Fadl. Ayatollah al-Mar'ashi al-Najafi Library Press, Qom.

5 Abstract

- Ibn al-Athir, Izz al-Din (1965). *Al-Kamil fi al-Tarikh*. Beirut: Dar Sader.
- Ibn A'tham al-Kufi, Muhammad ibn Ali (1411 AH). *Al-Futuh*, ed. Ali Shiri. 1st ed., Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Ibn Khaldun, Abd al-Rahman (1988). *The History of Ibn Khaldun*, edited by Khalil Shihadeh. Second Edition, Beirut: Dar Al-Fikr
- Ibn Sidah, Abu al-Hasan Ali ibn Ismail (1996). *Al-Mukhasas*, ed. Khalil Ibrahim Jaffal. 1st ed., Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-Arabi.
- Al-Ashari, Abu al-Hasan Ali ibn Ismail (1369 AH). *Maqalat al-Islamiyyin wa Ikhtilaf al-Musallin*. Cairo: Maktabah al-Nahda.
- Al-Isfahani, Abu Nu'aym (1409 AH). *Hilyat al-Awliya'*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Al-Asfara'ini, Abu al-Muzaffar (1403 AH). *Al-Tabsir fi al-Din*. Beirut: Alam al-Kutub.
- Al-Isfara'ini, Abd al-Qahir ibn Tahir (1989). *Al-Farq Bayn al-Firaq*, ed. Muhammad Muhyi al-Din Abd al-Hamid. Beirut: al-Maktaba al-Asriya.
- Al-Amin, Ahmad (1936). *Duha al-Islam*. Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi.
- Al-Iji, Qadi Adud al-Din (1403 AH). *Al-Mawaqif fi 'Ilm al-Kalam*. Beirut: Alam al-Kutub.
- Al-Bakkai, Latifa (2000). *Harakat al-Khawarij: Nash'atuha wa Tatawwuruha ila Nihayat al-Asr al-Umawi*. Beirut: Dar al-Tali'a.
- Al-Baghdadi, Abd al-Qahir (1367 AH). *Al-Farq Bayn al-Firaq*, trans. Jawad Mashkur. Tehran: Ashrafi.
- Al-Baladhuri, Ahmad ibn Yahya ibn Jabir (1417 AH). *Ansab al-Ashraf*, eds. Suhail Zakkar and Riad al-Zarkali. 1st ed., Beirut: Dar al-Fikr.
- Turkmani Azar, Parvin (2011). "The Status of Caliphs and Iranian Rulers in Iranian Historical Texts," *Historical Research*, Vol. 2, No. 2.
- Al-Turmanini, Abd al-Salam (1997). *Ahadith al-Tarikh al-Islami bi Tartib al-Sinin*. Damascus: Dar Tlass.
- Al-Jahiz, Amr ibn Bahr (1998). *Al-Bayan wa al-Tabyin*, intro. Ali Abu Milhem. 1st ed., Beirut: Dar wa Maktabat al-Hilal.
- Al-Juburi, Kamil Salman (2003). *Mu'jam al-Adaba' min al-Asr al-Jahili Hatta Sanat 2002*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Al-Hamawi, Yaqut ibn Abd Allah (1995). *Mu'jam al-Buldan*. 2nd ed., Beirut: Dar Sader.
- Al-Hufi, Ahmad Muhammad (1979). *Adab al-Siyasa fi al-Asr al-Umawi*. 5th ed., Cairo: Dar Nahdat Misr.
- Khalif, Yusuf (2019). *Al-Shu'ara' al-Su'alik fi al-Asr al-Jahili*. Cairo: Dar al-Ma'arif.
- Khalifa ibn Khayyat (1415 AH). *Tarikh Khalifa ibn Khayyat*, ed. Mustafa Najib Fawaz. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Darafshan, Muhammad (2011). "The Status of Shi'a and Khawarij in the Poetry of Early Islam to the End of the Umayyad Period." Master's Thesis, Yazd: Department of Literature and Humanities.

- Al-Razi, Abu Hatim Ahmad ibn Hamdan (1957). *Al-Zinah fi al-Kalimat al-Islamiyyah al-Arabiyyah*, rev. Husayn ibn Fayz Allah Hamdan. Cairo: Dar al-Kitab al-Arabi.
- Al-Zabidi, Murtada (1414 AH). *Taj al-Arus min Jawahir al-Qamus*. Beirut: Dar Maktabat al-Hayat.
- Al-Zarkali, Khayr al-Din (1989). *Al-A'lam: Qamus Tarajim li Ashhar al-Rijal wa al-Nisa' min al-Arab wa al-Mustaribin wa al-Mustashriqin*. Beirut: Dar al-Ilm lil-Malayin.
- Al-Zayn, Muhammad Khalil (1985). *Tarikh al-Firaq al-Islamiyyah*. 2nd ed., Beirut: Mu'assasat al-A'lami lil-Matbu'at.
- Al-Shayib, Ahmad (1976). *Tarikh al-Shi'r al-Siyasi*. Beirut: Dar al-Qalam.
- Al-Shahrastani, Muhammad ibn Abd al-Karim (1995). *Al-Milal wa al-Nihal*, eds. Amir Ali Mahna and Ali Hasan Fa'our. Beirut: Dar al-Ma'rifa.
- Al-Tabari, Muhammad ibn Jarir (1967). *Tarikh al-Umam wa al-Muluk*, ed. Muhammad Abu al-Fadl Ibrahim. Beirut: Rawa'i' al-Turath al-Arabi.
- Abbas, Ihsan ibn Rashid (1982). *Diwan Shi'r al-Khawarij*. Beirut: Dar al-Shuruq.
- Azzam, Muhammad (1989). *Qadiyat al-Iltizam fi al-Shi'r al-Arabi*. 1st ed., Damascus: Dar Tlass.
- Azizi, Sharareh (2013). "A Historical Study and Comparative Review of the Views and Beliefs of Khawarij and Murji'a until the End of the Umayyad Period." Master's Thesis, Sistan and Baluchestan: Department of Literature and Humanities.
- Farhat, Amira (2009). *Al-Khawarij fi al-Tarikh wa al-Siyasa wa al-Fiqh wa 'Ilm al-Kalam wa al-Khutab wa al-Shi'r wa al-Tara'if*. Beirut: Dar al-Mahja al-Bayda.
- Farrukh, Omar (2006). *Tarikh al-Adab al-Arabi*. Beirut: Dar al-Ilm lil-Malayin.
- Al-Qat, Abd al-Qadir (1987). *Fi Shi'r al-Islami wa al-Umawi*. Beirut: Dar al-Nahda al-Arabiyyah.
- Al-Qalqashandi, Ahmad ibn Ali (1922). *Subh al-A'sha fi Sina'at al-Insha'*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Al-Mubarrad, Abu al-Abbas (1417 AH). *Al-Kamil fi al-Lughah wa al-Adab*, ed. Muhammad Abu al-Fadl Ibrahim. 2nd ed., Cairo: Dar al-Fikr al-Arabi.
- Al-Majlisi, Muhammad Baqir ibn Muhammad Taqi (1983). *Bihar al-Anwar al-Jami'a li Durar Akhbar al-A'immah al-Athar*, ed. Abd al-Zahra al-Alawi. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-Arabi.
- Mustafa, Ibrahim, et al. (1426 AH). *Al-Mu'jam al-Wasit*. Tehran: Mu'assasat al-Sadiq li al-Tiba'a wa al-Nashr.
- Motahari, Murtaza (1395 SH). *Jazabeh va Dafe'eh Ali (AS)* [Attraction and Repulsion of Ali (AS)]. 94th ed., Tehran: Sadra.
- Ma'ruf, Ahmad Sulayman (1988). *Qira'ah Jadidah fi Mawaqif al-Khawarij wa Fikrihim wa Adabihim*. 1st ed., Damascus: Dar Tlass.
- Al-Malati, Abu al-Hasan (1388 AH). *Al-Tanbih wa al-Radd*. Baghdad: Maktabat al-Muthanna.
- Mousavi Bojnourdi, Kazem (1373 SH). *Da'irat al-Ma'arif-e Bozorg-e Islami* [The Great Islamic Encyclopedia]. 2nd ed., Tehran: The Center for Publishing the Great Islamic Encyclopedia.

7 Abstract

Mahdavi Damghani, Mahmoud (1375 SH). *Jalweh-ye Tarikh dar Sharh-e Nahj al-Balagha-ye Ibn Abi al-Hadid* [The Manifestation of History in Ibn Abi al-Hadid's Commentary on Nahj al-Balagha]. Tehran: Ney

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

شعر خوارج نقدی بر سیاست امویان (بررسی موردی اشعار فرقه صفریه)

لیلا جمشیدی*

سید عمران دولتخواه**

چکیده

شعر خوارج، یکی از منابع ارزشمند در بررسی تاریخ سیاسی صدر اسلام، تحلیل دیدگاه‌های مخالفان حکومت اموی و نقش آنان در تبیین گفتمان اعتراضی آن دوران است. خوارج، به‌ویژه فرقه‌ی صفریه، از جمله گروه‌هایی بوده که با حکومت اموی مخالفت کرده و اعتراضات خود را در قالب اشعار بازتاب داده‌است. این اشعار نه تنها منعکس‌کننده‌ی باورهای دینی و سیاسی خوارج می‌باشد، بلکه به‌عنوان ابزاری برای مشروعیت‌زدایی از سیاست‌های امویان به کار گرفته شده است. بررسی این اشعار از منظر تاریخی، امکان شناخت بهتر شرایط سیاسی و اجتماعی آن دوره را فراهم می‌آورد و به درک چگونگی شکل‌گیری مخالفت‌ها و اعتراضات علیه حکومت اموی کمک می‌کند. همچنین، این اشعار به‌عنوان اسنادی تاریخی، بازتاب‌دهنده‌ی استراتژی‌های فکری و اعتقادی خوارج در مواجهه با نظام حاکم آن زمان است. پژوهش حاضر با استفاده از روش تحلیل تاریخی، به بررسی و تحلیل محتوای اشعار فرقه‌ی صفریه پرداخته است. در این راستا، با گردآوری و مطالعه نمونه‌های برجسته از اشعار این گروه، نقد سیاسی خوارج و بازنمایی مخالفت‌های آنان در قالب شعر بررسی شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که اشعار صفریه، با اتکا به مفاهیم دینی و اجتماعی، به شکل‌گیری گفتمان اعتراضی علیه امویان کمک کرده و در بسیج نیروهای مخالف نقش بسزایی داشته‌است. همچنین نشان می‌دهد که اشعار خوارج، به‌عنوان

* استادیار زبان و ادبیات عرب، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، l.jamshidi53@pnu.ac.ir

** کارشناس ارشد زبان و ادبیات عرب، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، s.a.dowlatkah@ gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۲۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۰۸

یکی از منابع مهم تاریخی، نه تنها بازتاب‌دهنده‌ی تحولات سیاسی زمان خود بوده، بلکه به شکل‌گیری هویت سیاسی و مذهبی این گروه نیز کمک کرده‌است.

کلیدواژه‌ها: نقد ادبی، سیاست، التزام، امویان، شعر، خوارج.

۱. مقدمه

خوارج به عنوان یکی از جریان‌های مؤثر در تحولات دنیای اسلام در قرون اولیه محسوب می‌شوند که به دلایل مختلف سیاسی، مذهبی، در نیمه‌ی قرن اول ظهور پیدا کردند (معروف، ۱۹۸۸م: ۲۶). پس از انتقال خلافت به معاویه در سال ۴۱ ه.ق، خوارج علیه معاویه و امویان قیام کردند؛ بنابر نظر منابع ملل و نحل نگاری قرون اولیه اسلامی مانند بغدادی، کلیه فرقه‌های خوارج بر وجوب خروج علیه حاکم جائز و برخاستن و جنگیدن و تیغ کشیدن علیه حکمران ستمکار اتفاق نظر داشتند (بغدادی، بی تا: ۴۲). به تدریج حرکت خوارج در عهد اموی به جریانی ضد اشرافیت اموی و هواداران آنان مبدل شد و منافع این حکومت را در معرض تهاجم‌های جدی و پیگیر خویش قرار داد؛ (مبرد، ۱۴۱۷ق: ۱۸۴ و ۲۲۹).

اعتقادات و انتقادات خوارج نسبت به امویان تنها محدود به اعمال و سیاست‌های عملی آنها نمی‌شد بلکه اشعار آنها نیز همچون دیگر فرقه‌های آن زمان رنگ سیاسی به خود گرفت؛ لذا بررسی شعر خوارج دارای اهمیت بسیار است و پرده از اعتقادات و اعمال و افکار آنها برمی‌دارد.

۱.۱ پیشینه پژوهش

ضرورت بررسی شعر خوارج توسط محققان حوزه‌ی ادبیات محسوس بوده و به تبع آن پژوهش‌هایی نیز در این حوزه انجام گرفته است. از جمله:

- ویلفرد مادلونگ، در کتابی با عنوان «جانشینی محمد؛ پژوهشی در آغاز خلاف» (۱۹۹۷)، که یکی از پژوهش‌های بنیادین در مورد وقایع و تحولات پس از وفات پیامبر اسلام (ص) و موضوع جانشینی اوست و نشان می‌دهد که کشمکش‌های سیاسی پس از وفات پیامبر (ص) زمینه‌های شکل‌گیری اعتراضات خوارج را فراهم کرده است. او با بهره‌گیری از منابع تاریخی اولیه، مانند طبری، تحلیل‌هایی نوآورانه از

شعر خوارج نقدی بر سیاست امویان ... (لیلا جمشیدی و سید عمران دولتنخواه) ۱۱

چالش‌ها و تناقضات پیرامون مشروعیت خلافت ارائه می‌دهد و دیدگاهی متفاوت از روایت‌های غالب در منابع سنتی ارائه می‌کند. این کتاب به عنوان یک مرجع معتبر در بررسی تاریخ اولیه اسلام شناخته شده است.

- کتاب «الخوارج فی التاریخ و السیاسة و الفقه و علم الکلام و الخطب و الشعر و الطرائف» (۲۰۰۹) اثر امیره فرحات، به بررسی همه‌جانبه‌ی فرقه خوارج از منظر تاریخی، سیاسی، فقهی، کلامی و ادبی می‌پردازد. این اثر، روایت رسمی اهل سنت و دیدگاه‌های فرقه اباضیه (یکی از شاخه‌های خوارج) را مقایسه می‌کند. این کتاب به طور ویژه، از منابع متعدد تاریخی و کلامی برای ارائه تصویری جامع از خوارج بهره می‌برد. پژوهش حاضر در مقایسه با این کتاب تمرکز ویژه‌ای بر نقش اشعار خوارج در نقد سیاست‌های اموی دارد و با روش تحلیل تاریخی، به‌طور اختصاصی تأثیر اشعار صفریه در مشروعیت‌زدایی از حکومت اموی را بررسی کرده و بر نقش شعر به‌عنوان ابزار اعتراض سیاسی تأکید دارد تا دیدگاهی جزئی‌تر و تحلیلی‌تر درباره مخالفت‌های خوارج ارائه دهد.

- ناجی حسن در پژوهشی با عنوان «الخوارج بین البداوة والتحضّر» (۱۹۷۴م) به انگیزه‌های قبیله‌ای و منطقه‌ای خوارج پرداخته که در مخالفت با حضرت علی (ع) نقش مهمی داشته‌است و از نگاه قبیله‌ای شخصیت‌های برجسته‌ی این فرقه، مانند عروة بن ادیه، شبت بن ربیع، عبدالله بن وهب الراسبی و حمزة بن سنان اسدی را معرفی می‌کند؛ همچنین که بسیاری از رهبران این حرکت را از قبایل تمیم، بکر و ربیعه می‌داند که از آغاز در برابر گسترش اسلام ایستاده بودند.

- شراره عزیزی در پایان نامه‌ای با عنوان «مطالعه‌ی تاریخی و بررسی تطبیقی آراء و عقاید خوارج و مرجئه تا پایان دوره امویان» (۱۳۹۲)، دو حزب خوارج و مرجئه را مورد بررسی تاریخی قرار داده و عقاید، افکار و آرای این دو حزب را با هم مقایسه و تطبیق داده است که این بررسی جنبه تاریخی داشته و وارد حوزه‌ی ادبیات نشده است.

- محمد درافشان در اثر خویش «جایگاه شعر شیعه و خوارج در شعر صدر اسلام تا پایان عصر اموی» (۱۳۹۰)، به اغراض و موضوعات اشعار حزب شیعه و خوارج پرداخته و پژوهش خود را براساس اغراض شعری شاعران هر حزب همچون مدح،

رثا، فخر، هجو و... تقسیم‌بندی نموده و سپس میان اشعار شیعه و خوارج به تطبیق و مقایسه پرداخته است. بنابراین عمل نویسنده در این پژوهش تنها به ذکر نمونه و شاهدهای شعری مربوط به هر کدام از اغراض شعری شاعران دو فرقه محدود گردیده و جنبه‌های انتقادی این اشعار در مقابل حکومت امویان مورد توجه نبوده و بررسی نشده است.

۲.۱ اهمیت و ضرورت پژوهش

از این رو پژوهش حاضر سعی بر آن داشته تا با روش تحلیل محتوا و در راستای تبیین و تحلیل مضمون آثار شعری فرقه‌ی صفریه به عنوان یکی از فرقه‌های حزب خوارج در پی پاسخگویی به سوالات زیر برآید:

- اشعار فرقه صفریه در مقابله با حکومت امویان چه رویکردی را اتخاذ نموده و سیاست آنان را چگونه به تصویر کشیده است؟
- نقد سیاست امویان با چه مضامینی در اشعار خوارج انعکاس یافته و هدف از آن چه بوده است؟

منحصر گردانیدن مخالفت‌های خوارج به حکومت امام علی علیه السلام و شیعیان ایشان، علیرغم تلاش بسیار جدی این فرقه در مخالفت و سرنگونی حکومت اموی توسط برخی از ایده‌پردازان، این تصور را به ذهن متبادر می‌سازند که اهتمام این فرقه تنها به نقد و مقابله با شیعیان بوده است؛ حال آنکه بررسی شعر خوارج به عنوان آیین‌های انعکاس عقاید، افکار و اعمال آنها، پرده از بسیاری حقایق برمی‌دارد و پژوهش مستقلی که به موضوع شاعران و نویسندگان فرقه‌های مشهور حزب خوارج بپردازد می‌تواند در تبیین تعهد ادیبان این حزب به اصول فرقه‌هایشان در جهت مخالفت با حکومت امویان و نقد سیاست آنان، راهگشا باشد. به‌ویژه آنکه در نگاه بسیاری از مورخان، از جمله «عموم مورخان ایرانی، امویان خلیفه و حاکم اسلامی و حکومتگر به‌حق نبودند» (ترکمنی آذر، ۱۳۹۰: ۳).

۲. خوارج از پیدایش تا تشکیل حزب و انشعاب فرقه‌های سیاسی

کلمه «خروج» اگر با حرف «علی» متعدی شود، دو معنای مرتبط به یکدیگر دارد: یکی عصیان و شورش (تمرّد) و دیگری در مقام پیکار و جنگ برآمدن (ثار) است (مصطفی و

شعر خوارج نقدی بر سیاست امویان ... (لیلا جمشیدی و سید عمران دولخواه) ۱۳

دیگران، ۱۴۲۶ق: ۲۲۴). این جمعیت را از آن جهت «خوارج» گفته‌اند که از فرمان علی علیه السلام تمرّد کردند و علیه او شوریدند و چون تمرّد خود را بر یک عقیده و مسلک مذهبی مبتنی کردند فقه و ادبیاتی را به یادگار گذاشته‌اند که سندی تاریخی از حقایق زمانه‌ی آنان به‌شمار می‌رود (ر.ک: الامین، ۱۹۳۶م: ۳ / ۳۴۰-۳۴۷). نکته مهم در این جا آن است که خوارج، خود در شعرهایی که از آن‌ها به جای مانده، واژه‌ی خوارج را پیوسته تکرار کرده‌اند و این دلیل خرسندی آن‌ها از این لقب است؛ چه آن‌که معنای خروج علیه ظلم و کفر را مد نظر داشته‌اند، و به آیه شریفه ﴿...وَمَنْ يَخْرُجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِرًا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ يُدْرِكُهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا﴾^۱ (نساء: ۱۰۰) استناد کرده‌اند.

ابن سیده (۳۹۸-۴۵۸ قمری)^۲ از ابوعلی فارسی (۲۸۸-۳۷۷ قمری)^۳ نقل کرده است که خوارج را به دلیل لجاجت‌شان شِراة می‌گویند (زبیدی، ۱۴۱۴ق: ۱۰ / ۱۹۶؛ ابن منظور، ۱۴۱۰ق: ۱۴ / ۴۲۹). اما خوارج خود را «شِراة» می‌نامیدند، چون معتقد بودند جان خویش را برای خدا و آخرت می‌فروشند و به آیات ﴿إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ وَعَدًا عَلَيْهِ حَقًّا فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ وَالْقُرْآنِ وَمَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ فَاسْتَبْشِرُوا بِنِعْمِ اللَّهِ الَّذِي بَايَعْتُمْ بِهِ وَذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾^۴ (توبه: ۱۱۱) و همچنین ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ﴾^۵ (بقره: ۲۰۷) استناد می‌کردند. خوارج این نام را بیشتر از نام‌های دیگر می‌پسندیدند و آن را در در خطبه‌ها و اشعارشان بسیار به کار می‌بردند (مبرد، ۱۴۱۷ق: ۲ / ۸۹۱).

خوارج نخستین را همچنین «محکمه اولی» و حروریه نیز گویند، زیرا اولین مکانی که بعد از جنگ صفین در آن، اردو زدند و خود را از سپاه امام جدا کردند، حروراء^۶ بود. (حموی: ۱۹۹۵م: ۲ / ۲۴۵).

بر اساس حدیثی از پیامبر اسلام -صلی الله علیه وآله- که در آن فتنه خوارج پیش‌بینی گردیده، نام مارقین را نیز بر خوارج نهاده‌اند (ابن الاثیر، ۱۹۷۹م: ۴ / ۳۲۰؛ مجلسی، ۱۹۸۳م: ۳۳ / ۳۲۶؛ وملطی، ۱۳۸۸ق: ۵۱). اما این نام منفورترین نام‌ها در نزد خوارج بوده؛ زیرا خود را خارج از دین نمی‌دانستند بلکه مخالفان خود را به این لقب نسبت می‌دادند (مبرد، ۱۴۱۷ق: ۲ / ۱۳۵-۱۳۶).

در مورد پیدایش فرقه خوارج نیز آرای مختلفی وجود دارد. بنابر نظر بعضی از تاریخ‌نویسان، ظهور و پیدایش خوارج در نیمه‌ی اول قرن اول هجری، مقارن با خلافت

امیرالمؤمنین علی علیه السلام - بوده است (ابن خلدون، ۱۹۸۸م: ۱۷۸/۳). اما نظر دیگری، ریشه خوارج و پیدایش آنها را به پیش از ظهور اسلام و به صعلیک^۶ بازمی گرداند؛ چه آنکه در خروج اولیه خود، به راهنمایی از قدرت مندان پرداختند تا از اعمال آنها انتقام گیرند. خوارج حاضر در جنگ صفین نیز همان فرزندان صعلیک بودند که علیه امام علی - علیه السلام - شوریدند (برای آگاهی بیشتر بنگرید به: معروف، ۱۹۸۸م: ۲۱-۲۸). اما نظر معروف در مورد پیدایش فرقه خوارج آن است که خوارج، حزبی سیاسی بود که در زمان خلافت امام علی علیه السلام، و در ماجرای جنگ صفین و حکمیت، تشکیل شد. این گروه در اعتراض به نظر امام علی علیه السلام - از سپاه ایشان خارج شدند و قدرت سیاسی یافتند (معروف، ۱۹۸۸م: ۱۷-۱۸؛ و ابن الاثیر، ۱۹۶۵م: ۳۲۶-۳۲۷).

فرقه خوارج مانند هر حزب ظهور یافته‌ای در آن زمان، صفات، خصوصیات و عقاید خاص خود را داشت. «آنها صفاتی هم چون، صداقت، شجاعت، وفاداری، صراحت، وضوح، فداکاری و ... را دارا بودند» (معروف، ۱۹۸۸م: ۱۰۰-۱۰۱)، اما علی رغم این صفات مثبت، فرهنگ و عادات منافی با اسلام را نیز داشتند (برای آگاهی بیشتر بنگرید به: الشایب، ۱۹۷۶م: ۲۰۱-۲۰۳؛ معروف، ۱۹۸۸م: ۱۰۰). به عنوان مثال تنها به ظاهر آیات قرآن و تأویلی که خود از آن داشتند، تکیه می کردند. (الزین، ۱۹۸۵م: ۹۶)، آنقدر خشن و یک دنده بودند که بصیرتها و اندیشه های روشن و حساب شده خود را بر شمشیرهای خود حمل می کردند (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴: خطبه ۱۴۸).

لازم به ذکر است که اگر جدایی آنها از سپاه علی علیه السلام - به ماجرای جنگ صفین و جریان حکمیت برمی گشت، اما دشمنی آنها با بنی امیه عمیق تر و بر پایه اعتقادی بوده که منشأ آن ظلم و ستم امویان بوده است؛ از این رو مخالفت و دشمنی آنان با خلفای بنی امیه، یاران و همراهان آنها را بسیار ریشه دارتر دانسته اند. و به جهت همین دشمنی و خطراتی که از سوی امویان آنها را تهدید می کرد، محل سکونت و شورش هایشان در عراق و ایران بود (الزین، ۱۹۸۵م: ۹۲-۹۳)، تا از مرکز خلافت امویان فاصله داشته باشد.

با گذشت زمان، خوارج کم کم در برخی آرا و افعال خود اختلاف پیدا کردند.

گمان می رود که این تناقض و دوگانگی موجود در افعال و آراء خوارج، مربوط به بدویت و ساده زیستی، فقر فرهنگی، اعتماد به نفس کاذب، غرور نابه جا، و اعتماد و اتکا به ظاهر متون و نوشته ها باشد. به دلیل این تناقض ها و تفرقه ها، اختلافات میان اعضای حزب زیاد شده و فرقه های خوارج متعدد گشتند (الحوفی، ۱۹۷۹م: ۱۱۱).

در شمارش فرقه‌های خوارج میان نویسندگان ملل و نحل اختلاف نظر وجود دارد. ایجی آنها را هفت فرقه (ایجی، بی.تا: ۴۲۴)، اشعری آنها را بیش از سی فرقه (اشعری، ۱۳۶۹ق: ۱/ ۱۵۷-۱۶۰)، ملطی بیست و پنج فرقه (ملطی، ۱۳۸۸ق: ۱۷۸)، ابن‌المرتضی آنها را پنج فرقه (اسفرائینی، ۱۴۰۳ق: ۴۶)، رازی بیست و یک فرقه (رازی، ۱۴۰۷ق: ۴۹) و بغدادی و اسفرائینی آنها را بیست فرقه (الاسفرائینی، ۱۹۹۸م: ۲۴) می‌داند. اما از دیدگاه شهرستانی، فرقه‌های اصلی خوارج تنها هشت فرقه است و دیگر فرقه‌ها شاخه‌هایی از این هشت فرقه هستند. این هشت فرقه اصلی نیز عبارت از: محکمه، ازارقه، نجدات، بیهسیه، عجارده، ثعالبه، اباضیه و صفریه است (شهرستانی، ۱۹۹۵م: ۱/ ۱۱۵). به نظر می‌رسد، از میان دسته‌بندی‌های یاد شده، دسته‌بندی شهرستانی از دیگران سامان یافته‌تر و درست‌تر باشد. ذکر این نکته نیز لازم می‌نماید که از میان همه‌ی فرقه‌های خوارج، اساسی‌ترین و گسترده‌ترین آنها که برخی هنوز هم به حیات خود ادامه داده‌اند، چهار فرقه‌ی ازارقه، اباضیه، صفریه و نجدات یا نجدیه است و از میان آنان، دو فرقه‌ی اباضیه و صفریه تاریخ گسترده‌تر و اندیشه‌های سامان یافته‌تری دارند تا جایی که از دیدگاه اشعری همه گروه‌های خوارج به جز ازارقه، اباضیه و نجدیه، همه از صفریه منشعب شده‌اند (اشعری، ۱۳۶۹ق: ۱/ ۱۶۹).

اکثر مورخان و ملل و نحل نویسان، صفریه را پیروان زیاد بن اصف فرعی کرده‌اند (اشعری، ۱۳۶۹ق: ۵۵؛ و الاسفرائینی، ۱۹۹۸م: ۵۴؛ و شهرستانی، ۱۹۹۵م: ۱۳۷). در برخی از کتب تاریخی چنین آمده است که به این گروه از خوارج، صفریه می‌گفتند؛ چرا که رنگ چهره رهبرشان یعنی زیاد بن اصف مایل به زردی بود (الزین، ۱۹۸۵م: ۱۰۲). اطلاعات چندانی از زندگانی و افکار زیاد بن اصف در تاریخ ثبت نشده، هیچ قیامی هم از وی گزارش نگردیده و سال وفات او نیز معلوم نیست. اصحاب زیاد بن اصف، با ازارقه، نجدات و اباضیه در بسیاری از امور اختلاف و تضاد داشتند (طبری، ۱۴۰۸ق: ۳/ ۳۹۹). آنها در تکفیر بازماندگان از جهاد، اسقاط رجم، قتل اطفال کفار و منع تقیه در سخن گفتن با دیگر فرقه‌های خوارج مخالفت کردند. صفریه بازماندگان از جهاد را در صورتی که از لحاظ اعتقاد با ایشان هم عقیده باشند تکفیر نمی‌کنند. از نظر آنها تقیه در قول جایز است ولی در عمل جایز نیست. آنها معتقدند که هر عملی که حلی بر آن تعیین شده مرتکب آن عمل فقط با آن گناه نامیده می‌شود؛ مثلاً مرتکب زنا یا سرقت یا قذف، زانی و سارق و قاذف نامیده می‌شود. اما مرتکب آن قسم از گناهان کبیره که اهمیت زیادی داشته، مانند ترک نماز و

فرار از میدان جهاد و حدی بر آن تعیین نشده، کافر است (ایجی، بی.تا: ۴۲۴؛ والقلقشندی، ۱۹۲۲م: ۱۳/۲۲۵؛ و شهرستانی، ۱۹۹۵م: ۱/۱۳۶). گروه صفریه نیز بعدها به گروه‌های متعددی منشعب شدند.

۳. ادبیات خوارج سندی تاریخی بر نقد سیاست امویان

ادبیات خوارج به عنوان سندی تاریخی و اجتماعی، بستر مناسبی برای بررسی اعتراضات و انتقادات آنها به سیاست‌های حاکم زمانه آنهاست. تعداد شاعران خوارج معلوم و مشخص نیست بیشترین قصاید به جا مانده از آنان از عمران بن حطان (۸۴ هجری قمری) و سپس قطری بن فجاءه (۷۷ هجری قمری)، عبیده بن هلال یشکری (۷۷ هجری قمری)، حبیب بن خدره هلالی و ملیکه شیبانی (۷۷ هجری قمری) است (معروف، ۱۹۸۶م: ۲۴۷-۲۴۸). عمرو القنا (۷۷ هجری قمری)، رهین مرادی (۸۵ هجری قمری)، سمیره بن جعد (؟)، ابوبلال مرداس بن ادیه (۶۱ هجری قمری) و عیسی بن فاتک (۶۴ هجری قمری) از دیگر شاعران مشهور خوارج‌اند که اشعار بسیار داشته‌اند، اما گاه اشعار باقی مانده از این شاعران هم به پای شهرت آنها نیست (معروف، ۱۹۸۶م: ۲۵۴-۲۵۵).

اشعار بازمانده از هر کدام از این شاعران نیز از نظر تعداد ابیات، اندک است و معمولاً یک بیتی و دو بیتی است و احياناً تا هفت بیت می‌رسد. و تنها شعر بلندی که پنجاه و سه بیت دارد قصیده‌ای است که ابن حصین خارجی (۱۳۸ هجری قمری) در رثای ابوحمزه خارجی (۱۳۰ هجری قمری) سروده و به گفته ابن ابی‌الحدید این اشعار از لحاظ فصاحت از اشعار برگزیده عرب است (ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴: ۳۴۲).

بخش دیگری از ادبیات خوارج که به عنوان سندی تاریخی از آنان به‌جای مانده، خطبه‌ها و نامه‌هایی است که به ۱۸ تن از سران آنها نسبت داده شده است. برخی از این آثار بیش از چند سطر نیست و مفصل‌ترین آنها از ابوحمزه خارجی (۱۳۰ هجری قمری) است. مضامین آنها درباره دعوت به اعتقاداتشان، سلوک دینی، نقد سیاسی خوارج و ترغیب به خروج و جهاد، امر به معروف و موضوعاتی همسان موضوعات مندرج در اشعار آنان است (خلیفه بن خیاط، ۱۴۱۵ق: ۲۵۱-۲۵۲؛ و جاحظ، ۱۹۸۸م: ۱۲۶-۱۲۹، ۳۱۰-۳۱۱؛ و بلاذری، ۱۴۱۷ق: ۷/۴۳۲-۴۳۵؛ و طبری، ۱۴۰۸ق: ۷/۳۹۴-۳۹۷). این بخش از ادبیات خوارج نیز مانند شعرهایشان مضمون‌های حماسی و تحریک کننده دارد و از بار عاطفی

شعر خوارج نقدی بر سیاست امویان ... (لیلا جمشیدی و سید عمران دولتنخواه) ۱۷

بالایی برخوردار است. سبک ساده، بدون تکلف، با استفاده از جملات کوتاه و مزدوج، بر تأثیرگذاری این آثار افزوده است (معروف، ۱۹۸۶م: ۲۹۳-۳۰۲).

از آنجا که درگیری‌های خوارج با امویان حول مسائل سیاسی می‌چرخید و از ابتدا قصد براندازی و تغییر اوضاع سیاسی حاکم را داشتند؛ لذا شاعران این فرقه، از نظر التزام ادبی بسیار برجسته‌اند (القط، ۱۹۸۷م: ۳۷۱-۳۷۳) و می‌توان از ادبیات و به‌ویژه شعر آنان به‌عنوان سندی تاریخی در دوره امویان بهره‌مند گردید.

این اشعار بازتابی از شرایط سیاسی و اجتماعی دوران حکومت اموی است و دیدگاه‌های منتقدانه گروهی از جامعه را منعکس می‌کند و به‌عنوان بخشی از میراث تاریخی، دیدگاه‌های این گروه را درباره مسائل سیاسی و اجتماعی بیان می‌کند و نقش آن‌ها را در تحولات آن دوره نشان می‌دهد و با زبان صریح و حماسی خود، از رویکرد و ارزش‌های سیاسی، مذهبی و اخلاقی خوارج پرده برمی‌دارد و سندی ناب از اعتراضات و مقاومت در برابر سیاست‌های اموی را به‌جا گذاشته است. مطالعه و تحلیل این ادبیات به محققان کمک می‌کند تا درکی جامع‌تر و وسیع‌تر از نارضایتی‌های اجتماعی و بحران‌های سیاسی آن دوران پیدا کنند و عمق واقعی انتقادات و آرمان‌های خوارج را دریابند. از این‌رو بررسی برخی موضوعات محوری که در اشعار و آثار نثری آنان بسامد بیشتری دارد، برای تبیین رویکرد انتقادی این فرقه و حزب خوارج، ضروری می‌نماید.

۱.۳ هراس انگیزی و خفقان

اختلافات میان فرقه‌ی صفریه با امویان، مانند دیگر گروه‌های خوارج بسیار بوده و قیام‌های گسترده‌ای علیه آن‌ها انجام داده‌اند. این گروه در جهت براندازی حکومت بنی‌امیه، در کنار مبارزات دامنه‌دار، ظلم و ستم خلفای اموی را در اشعار خود به تصویر کشیده‌اند. از جمله شاعران برجسته‌ی فرقه‌ی صفریه عمران بن حطان^۸ (۸۴ هجری قمری) است که در بیان ظلم و ستم امویان اشعاری را سروده است تا هر چه بیشتر ماهیت آن‌ها را آشکار سازد. او در حالی که از دست عبدالملک بن مروان (۸۶ هجری قمری) فراری شده و به روح بن زنباع الجذامی (۸۴ هجری قمری)^۹ پناه برده است چنین می‌گوید:

قد كنتُ ضيفك حولا لا تروّعني فيه الطوارق من إنس و من جان^{۱۰}
حتّى أردت بي العظمى فأوحشني ما أوحش الناس من خوف ابن مروان^{۱۱}

(ابن سیده، ۱۹۹۶م: ۱۰۲)

شاعر ابتدا در بیت نخست به وضعیت آرام گذشته اشاره کرده و احساس امنیت پیشین را به تصویر می‌کشد؛ سپس در مصراع دوم بیان می‌کند که اقدام حکومت اموی در گسترش استبداد و بی‌عدالتی، آرامش گذشته او را به وحشت تبدیل کرده است. سپس در بیت دوم با استفاده از «أوحشني ما أوحش الناس» بیان می‌کند که این هراس، خاص او نیست. بلکه خفقان و اختناق فراگیری است حکومت اموی مسبب آن است. عبارت «خوف ابن مروان» چنین نشان می‌دهد که عامل ترس و ناامنی، حاکمان اموی‌اند، که به‌جای حفظ امنیت، وحشت و خفقان ایجاد کرده‌اند.

عبیده بن هلال (۷۷ هجری قمری)^{۱۲} نیز وضعیت دشوار و خفقان‌آمیز حکومت امویان تحت ولایت والیانی چون مهلب بن ابی صفره (۸۳ هجری قمری)^{۱۳} را چنین به تصویر کشیده است:

ليس لنا في الأرض منه مهرب ولا السماء أين أين المذهب^{۱۴}

(عباس، ۱۹۸۲: ۱۷)

وی با استفاده از عبارت «نه در زمین گریزی هست و نه در آسمان» به تصویری از ناامیدی و تنگنا اشاره می‌کند که خوارج در برابر قدرت قهری والیان اموی احساس می‌کنند. این عدم امکان فرار، نمادی از وضعیت خفقان‌آور و محدودکننده‌ای است که امویان بر جامعه تحمیل کرده بودند، به‌گونه‌ای که هیچ‌کسی قادر به یافتن پناهگاهی حتی در دورترین نقاط جهان نبوده است.

قطری بن الفجاءة (۷۷ هجری قمری) نیز در تصویری نمادین، وضعیت ناگوار و خفقان‌آور حکومت اموی را این چنین توصیف می‌کند:

ولكن منينا بالمهلب إنه شجي قاتل في داخل الحلق منشب^{۱۵}

(همان)

شاعر، حکام اموی را به استخوانی در گلو تشبیه می‌کند که باعث خفگی و درد طاقت‌فرسا شده و به‌راحتی بیرون نمی‌آید. این تصویر نمادین، نشان از شدت ظلم و سرکوب مهلب و امویان دارد، به‌گونه‌ای که مخالفان نه تنها تحت فشار و خفقان جسمی قرار گرفته‌اند، بلکه به‌لحاظ روحی نیز احساس ناامیدی و دردی کشنده را تحمل می‌کنند.

شعر خوارج نقدی بر سیاست امویان ... (لیلا جمشیدی و سید عمران دولتنخواه) ۱۹

در اینجا، اصطلاح « شجی قاتل فی داخل الحلق » به نوعی اشاره به حاکمیتی دارد که درونی‌ترین و اساسی‌ترین آزادی‌ها را از مخالفان سلب کرده است.

۲.۳ ظلم و بی‌عدالتی

خلافت امویان که با سیاست معاویه آغاز شده بود، با تدبیر سیاسی او نیز موروثی شد و در میان خاندان بنی‌امیه باقی ماند. این شیوه‌ی حکومت‌داری امویان، اعتراض بسیاری از احزاب و به ویژه خوارج صفریه را به دنبال داشت و زمینه‌ی بسیاری از قیام‌های آن‌زمان را به وجود آورد. از آن‌جا که امر به معروف و نهی از منکر و سازش‌ناپذیری با حکومت ناحق، یکی از اصول و عقاید مهم فرقه‌ی خارجی صفریه بوده؛ لذا در کنار قیام‌های متعدد بر ضد بی‌عدالتی‌های امویان، مبارزه‌ی کلامی ادیبان متعهد از اصلی‌ترین اهداف عملی این فرقه محسوب می‌شد.

عمران بن حطان، در باب بی‌عدالتی خلفای اموی، در یکی از اشعار خود چنین می‌گوید:

حتى متى لا نرى عدلاً نعيش به ولا نرى لدعاة الحق أعواناً^{۱۶}

(عباس، ۱۹۸۲م: ۱۶۴)

شاعر با بهره‌گیری از اسلوب استفهام و حرف حتی، تحقق حق و عدالت را تا زمانی که امویان بر این سرزمین حکومت می‌کنند، دور می‌شمارد، چرا که عدالت پیشگان که جاری کنندگان آن هستند، تنها و بی‌یار و یاور مانده‌اند. وی با این شیوه‌ی بلاغی، مخاطبان خود را به قیام علیه ظلم امویان و یاریگری خوارج که خود را داعیان حق و برپادارندگان عدالت می‌دانند ترغیب نماید.

همچنین در قصیده دیگری، به هنگام نبرد با لشکر دو هزار نفری امویان به فرماندهی عبدالله بن رباح انصاری، در مذمت اطاعت از امویان به جهت ظلم و جور آنان چنین سروده است:

أطعمم أمر جبار عنيد وما من طاعة للظالمينا^{۱۷}

(همان: ۵۴)

شاعر به صراحت، اطاعت از حاکمان ستمگر و سرکش اموی را نکوهش نموده است. می‌پردازد. به‌کارگیری واژه «جبار و عنید» برای امویان، نشانگر دیدگاه خوارج نسبت به حاکمان این دوره است که نه تنها به‌طور مطلق بر جامعه اسلامی حکم می‌رانند، بلکه در رفتار و سیاست‌های خود، از قدرت خود در جهت ظلم و سرکوب بهره می‌برند. وی در مصرع دوم، دیدگاه بنیادین خوارج را بیان می‌کند که بر اساس آن، پیروی از حکومتی که اصول اخلاقی و عدالت را زیر پا می‌گذارد، به هیچ وجه پذیرفتنی نیست. در واقع، شاعر با این کلام، بر لزوم مخالفت فعال با حکومت ستمگر تاکید کرده و اطاعت و سکوت در برابر این حاکمیت را خیانت به اصول دینی می‌داند.

این دعوت به قیام و مبارزه علیه حکومت ظالم امویان و برحذر داشتن از کنار آمدن با بی‌عدالتی حکومت آن‌ها در شعر دیگر شاعران صفریه نیز، قابل ملاحظه است. چنانکه عبدالله بن وهب راسبی، از شاعران فرقه‌ی صفریه نیز چنین گفته است:

أنا ابن وهب الراسبي الشاري أضرب في القوم لأخذ بالثار^{۱۸}
حتى تزول دولة الأشرار ويرجع الحق إلى الأخيار^{۱۹}

(البکای، ۲۰۰۰م: ۳۶)

شاعر در این شعر، خود را نمونه‌ی یک خارجی - شاری - می‌داند که هدفش انتقام‌جویی و خون‌خواهی از دولت اشرار یعنی همان امویان است؛ تا جایی که به براندازی و نابودی آنان منتهی گردد و حکومت را به برگزیدگان و شایستگی بازگرداند که حکومت حق آن‌ها بوده است.

ابو بلال مرداس بن ادیه (۶۱ هجری قمری) از دیگر شاعران خارجی وابسته به فرقه‌ی صفریه است که در نقد سیاست ظالمانه‌ی امویان ابیات پر معنایی را سروده است؛ چنانکه گفته است:

وقد أظهر الجور الولاة وأجمعوا على ظلم أهل الحق بالغدر والكفر^{۲۰}

(عباس، ۱۹۸۲م: ۶۵)

شاعر با صراحت، ظلم و جور بنی امیه را محکوم و تمام آن‌ها را کافرانی معرفی می‌کند که برای ظلم کردن به مردم و به‌ویژه خوارج که شاعر آنان را اهل حق می‌داند اجماع دارند. ستمکارانی پر فریب و گستاخ که کفر و فساد در تمامی ارکان دولت‌شان رسوخ پیدا کرده و

شعر خوارج نقدی بر سیاست امویان ... (لیلا جمشیدی و سید عمران دولنخواه) ۲۱

نه تنها خودشان، بلکه کارگزاران و وابستگان به آنها نیز آشکارا به اعمال ظالمانه اقدام می‌کردند.

وی در شعر دیگری، در معارضه با خطبه زیاد بین ابیه، شدت ظلم و ستم امویان را بسان رودی می‌داند که مانعی عظیم بر سر راه طالبان خیر است:

یا طالب الخیر نهر الجور معترض طول التهجد إن لم یأت عیار^{۲۱}

(عباس، ۱۹۸۲م: ۶۵)

شاعر با خطاب به «جویندگان نیکی»، حکومت امویان را به «نهر الجور» تشبیه می‌کند که راه را بر نیکوکاران بسته است. این تصویر نمادین، به شدت و گسترش ستم امویان اشاره دارد و نشان می‌دهد که این ظلم گسترده، مانند رودخانه‌ای وسیع، عبور از آن را دشوار کرده است. مصرع دوم بیت نیز، نقد روشنی بر کسانی است که صرفاً به عبادت و شب‌زنده‌داری اکتفا، اما در برابر بی‌عدالتی سکوت می‌کنند یا از مقابله باز می‌مانند. شاعر معتقد است که شب‌زنده‌داری و دعا زمانی ارزشمند است که فرد برای عبور از سد ستم، یعنی حکومت امویان، تلاش کند. چنین معانی با قدرت تبلیغی شعر در آن زمان، بی‌تردید به قصد تحریک تمام گروه‌ها و احزاب مختلف سروده شده است تا در برابر ظلم اموی، قیامی گسترده را برای سرنگونی آنها رقم زند.

۳.۳ خودکامگی و دنیا طلبی

یکی از اصولی که حزب خوارج بر آن اتفاق نظر داشتند، ترک دنیا و خوشی‌های آن، و تقوای الهی برای رسیدن به زندگی جاودان اخروی است. این مضامین را می‌توان در اشعار شاعران و آثار ادیبان صفریه جستجو کرد. محمد مصطفی هداره درباره‌ی زهد خوارج چنین می‌نویسد: «شعر خوارج در تعبیر از مذهب آنها به خصوص تقوا و زهد و دوری از دنیا و تمام ملذات و خوشی‌های آن، شعری صادق و به دور از تکلف و اغراق می‌باشد» (هداره، ۱۹۹۵م: ۱۹۴). از طرف دیگر به دلیل وجود خصیصه‌ی خودکامگی و دنیا طلبی و عدم توجه به عواقب اخروی آن در میان امویان، ذم و نکوهش آنها، در آثار شعری خوارج، فراوان دیده می‌شود. تا بدان‌جا که شاعران خوارج، حکومت امویان را حکومت خطاکارانی می‌دانند که هر کس به دام خودکامگی آنان بیفتد کشته می‌شود:

أقمتم بدار الخاطئين جالهة وكل امرئ منكم یصاد لیقتلا^{۲۲}

(عباس، ۱۹۸۲م: ۴۵)

شاعر با سرزنش شدید کسانی که در سایه حکومت اموی سکونت گزیده‌اند، از آنان به عنوان افرادی بی‌توجه و ناآگاه به پیامدهای منفی این همراهی یاد می‌کند. وی از عبارت «دار الخاطئين» (سرزمین گناهکاران) برای توصیف حکومت اموی استفاده می‌کند و امویان را نمادی از خطا، فساد، و بی‌دینی معرفی می‌نماید. به‌کارگیری این عبارت، نقدی واضح بر سیاست‌های فاسد امویان و همراهی آنان از اصول دینی است، که به جای پیروی از آموزه‌های اسلامی، به دنیاطلبی و بی‌عدالتی روی آورده‌اند. وی در ادامه با هشدار و کنایه‌ای گزنده می‌گوید که هر کسی که در سرزمین این خودکامگان بماند، در نهایت «در معرض کشته شدن» قرار خواهد گرفت. چرا که امویان نه تنها مخالفان را سرکوب می‌کنند، بلکه یاران خود را نیز در نهایت در راه منافع شخصی قربانی می‌کنند.

عمران بن حطان نیز از جمله شاعرانی است که اشعار بسیاری را در ذم دنیاخواهی امویان سروده است. وی زمانی که از شرط جنگجویان اموی برای جنگ با خوارج آگاه شد، این اشعار را در وصف آن‌ها سرود:

فَلَوْ بَعَثْتُ بَعْضَ الْيَهُودِ عَلَيْهِمْ يَوْمُهُمْ، أَوْ بَعْضَ مَنْ قَدْ تَنَصَّرَا^{۲۳}
لَقَالُوا رَضِينَا أَنْ أَقِمْتَ عَطَاءَنَا وَأَجَرَيْتَ ذَاكَ الْفُرْصَ مِنْ بَرٍّ كَسَكْرَا^{۲۴}

(عباس، ۱۹۸۲م: ۱۷۵)

سپاه اموی در لحظه جنگ با خوارج، شرط رویارویی با دشمن را دریافت عطایا و جزای مالی بیان می‌کنند. شاعر با اطلاع از این شرط، امویان و سربازان‌شان را به سخریه گرفته که دارای اراده‌ی سست و اعتقادی ضعیف هستند و دنیاپرستی و متاع‌دنیوی، تنها انگیزه‌ی آنان در نبرد است. چرا که این‌دلبستگی به دنیا و ظواهر آن، نشانه‌ی انحطاط اخلاقی و بی‌دینی امویان و وابستگی آنان می‌باشد. این سخریه نوعی تقابل را به ذهن مخاطب نیز القا می‌کند که خوارج مؤمنان واقعی هستند که در نبردهایشان جز به انگیزه‌ی معامله با خدای خویش و دستیابی به بهره‌ی اخروی به چیز دیگری نظر ندارند. همچنانکه عمران بن حطان در نبرد با لشکریان اموی، آنان را دنیاطلبانی می‌داند که برای اندک بهره دنیوی می‌جنگند و نه بخاطر ایمان و بهره اخروی:

فَلَمَّا أَصْبَحُوا صَلُّوا وَقَامُوا إِلَى الْجَرْدِ الْعَتَاقِ مَسُومِينَا^{۲۵}

شعر خوارج نقدی بر سیاست امویان ... (لیلا جمشیدی و سید عمران دولنخواه) ۲۳

فلما استجمعوا حملوا علیهم فظل ذوو الجعائل یقتلون^{۲۶}

(عباس، ۱۹۸۲: ۵۴/۱)

شاعر با استفاده از عبارت «ذوو الجعائل» (کسانی که در ازای پول به جنگ می‌روند)، نگاه تحقیرآمیز خود را به سپاه اموی بیان می‌کند. از منظر خوارج، جنگجویان اموی نه به خاطر عقیده یا ایمان بلکه صرفاً برای دنیاطلبی و گردآوری ثروت به میدان جنگ می‌آیند. عبارت «ذوو الجعائل» در این بیت معنایی فراتر از وصف مادی جنگجویان دارد و نشان‌دهنده انتقاد عمیق خوارج نسبت به سیاست‌های اموی و نشان‌دهنده‌ی تقابل عمیق خوارج با امویان در زمینه‌ی انگیزه حضور در میدان نبرد است. خوارج خود را مبارزانی می‌دانستند که برای عدالت و ارزش‌های دینی می‌جنگند، در حالی که جنگجویان اموی را افرادی دنیاطلب می‌دیدند که بدون اعتقاد حقیقی و صرفاً برای کسب منافع شخصی و دنیوی وارد میدان می‌شوند.

۴.۳ انحطاط اخلاقی و بی‌کفایتی

ادیبان فرقه‌ی صفریه، در بسیاری از اشعار خود، خلیفه‌ی اموی و نزدیکانش را هجو کرده و به ریشخند گرفته‌اند؛ تا بی‌کفایتی امویان و ماهیت غیردینی آنان را بیشتر معرفی نمایند. آن‌ها مضامینی چون ترس، بی‌تدبیری، ضعف اخلاقی و بی‌دینی، ضعف حکومت‌داری و... را به امویان نسبت داده‌اند تا بدین طریق خصایص آن‌ها را مورد حمله قرار دهند. نمونه این اوصاف، همچون بی‌تدبیری و گمراهی حاکمان را می‌توان در این شعر به وضوح دید:

یمنانا لیلقائنا زیاد سفاهاً والمنی طرق الضلال^{۲۷}
فقلنا یا زیاد دع الهوینا وشمراً لا أبا لك القتال^{۲۸}

(بلاذری، ۱۴۱۵: ۱۵۰/۱)

شاعر به صراحت و به تندی به حماقت و بی‌خردی والیان اموی اشاره می‌کند. وی زیاد را متهم می‌کند که با «سفاقت» و حماقت (سفاهاً) به مقابله با خوارج می‌آید و این حماقت در پیوند با آرزوهای جاه طلبانه آنان، نشان از رویکرد امویان به عنوان حاکمانی دارد که به جای پایبندی به آموزه‌های دینی، در مسیر گمراهی و دنیاپرستی قدم می‌گذارند. سپس شاعر با تعبیر «و شمراً لا أبا لك القتال» زیاد را به مبارزه‌ای عادلانه و حقیقی دعوت می‌کند و

در عین حال با عبارت «دع الهوینا»، او را به سبب بزدلی و بی‌ارادگی که ناشی از دنیاطلبی و ترس از مرگ است، تحقیر می‌کند.

در اشعار دیگری که عمره مادر عمران بن الحارث الراسبی^{۲۹} در رثای فرزندش - که در نبرد با امویان کشته شده - سروده است، امویان را مردمانی بدسرشت و خیانتکار توصیف می‌کند:

الله أیبد عمراناً وطهره وکان عمران یدعو الله فی السحر^{۳۰}
 یدعوه سرّاً وإعلاناً لیرزقه شهادة بیدی ملحادة غدر^{۳۱}

(عباس، ۱۹۸۲: ۷۳/۱)

شاعر با استفاده از تعبیر «ملحادة غدر»، امویان را افرادی معرفی می‌کند که خیانتکار و بداندیش هستند. وی در تقابلی ظریف میان خوارج و امویان، عمران را به عنوان نمادی از تقوا و اخلاص معرفی می‌کند که به دور از مادیات و انگیزه‌های دنیوی، در دل شب‌ها با خداوند راز و نیاز می‌کند و شهادت در راه خدا را آرزو دارد در تقابل با فساد اخلاقی و انحراف ارزشی حاکمیت اموی که به دنیاطلبی، فساد و انحطاط اخلاقی شهره بودند.

همچنین عمران بن حطان در قصیده‌ای به حجاج بن یوسف حمله برده و او را به دلیل ترس، نکوهش و و به سخریه گرفته است:

أَسَدٌ عَلَى وَفَى الْخُرُوبِ نَعَامَةٌ رَبْدَاءُ تَجْفَلُ مِنْ صَفِيرِ الصَّافِرِ^{۳۲}
 هَلَّا بَرَزْتَ إِلَى غَزَاةٍ فِي الْوَفَى بَلْ كَانَ قَلْبُكَ فِي جَنَاحِي طَائِرِ^{۳۳}
 صَدَعَتْ غَزَاةٌ قَلْبَهُ بِقَوَارِسِ تَرَكْتَ مَنَابِرَهُ كَأَمْسِ الدَّابِرِ^{۳۴}
 أَلْقَى السِّلَاحَ وَخَذَ وَشَاحِي مُعْصِرِ وَأَعْمَدَ لِمَنْزِلَةِ الْجَبَانِ الْكَافِرِ^{۳۵}

(الترمانینی، ۱۹۹۷م: ۱۲۰)

غزاله شیبانیه همسر شیب بن یزید شیبانی (۷۷ هجری قمری)، از خوارج صفریه است که در زمان ولایتعهدی حجاج در عراق، به همراه همسرش، بر ضد عبدالملک بن مروان (۸۶ هجری قمری) خروج کردند. شجاعت و جنگاوری غزاله در مقابل سپاه اموی و همچنین داستان فرار حجاج (۹۵ هجری قمری) از دست او در یکی از جنگ‌های میان سپاه اموی و فرقه‌ی صفریه مشهور شده است (ابن أعثم، ۱۴۱۱ق: ۶۰/۷). عمران بن حطان (۸۴ هجری قمری) در این شعر حجاج را که از معرکه جنگ فرار کرده مورد تمسخر قرار

شعر خوارج نقدی بر سیاست امویان ... (لیلا جمشیدی و سید عمران دولنخواه) ۲۵

می‌دهد و با این کنایات، هم ترسویی و بی‌لیاقتی و بی‌تدبیری فرمانروای اموی و سربازانش را نشان می‌دهد و هم شجاعت و بی‌باکی پیروان خوارج را به تصویر می‌کشد؛ چرا که زنی خارجی با شجاعت خود، حجاج را مجبور به فرار از معرکه جنگ نموده است.

۵.۳. ضرورت پرهیز از حاکمان و والیان اموی

از نظر خوارج ظلم و استبداد حاکمان اموی و فاصله گرفتن آنان از ارزش‌های اسلامی، موجب نارضایتی گسترده‌ای در میان گروه‌های مختلف گردید. آنان، دربار اموی را نماد فساد و دوری از حقیقت اسلامی می‌دانستند و معتقد بودند که نزدیکی به این دربار، گناه و به معنای سازش با ستمگران و انحراف از مسیر درست است. از این رو، پرهیز از دربار اموی و خودداری از همراهی با سیاست‌های آنان را امری ضروری می‌دانستند و این موضوع به عنوان یکی از اصلی‌ترین مضامین در شعر خوارج انعکاس یافته است. چنین فاصله‌گیری، نه تنها هویت مستقل خوارج را تقویت می‌کرد، بلکه پیامی روشن به دیگر مسلمانان درباره لزوم مقابله با فساد و حمایت از عدالت بود. چنانکه قطری بن فجاءة (۷۷ هجری قمری) در مذمت نزدیکی سمیره بن الجعد (؟) از شاعران خوارج به دربار امویان و ضرورت بازگشت وی چنین می‌گوید:

فراجع أبا جعد ولا تک مغضباً علی ظلمة أعشت جميع النواظر^{۳۶}
وتب توبة تهدي إليك شهادة فانك ذو ذنب ولست بكافر^{۳۷}

(عباس، ۱۹۸۲: ۱/۱۵)

شاعر در این دو بیت به شکلی ظریف و انتقادی، بر لزوم فاصله‌گیری از فساد سیاسی و اجتماعی امویان تأکید می‌ورزد. در بیت اول، شاعر با خطاب مستقیم به سمیره بن جعد، از او می‌خواهد که از پیوند دربار اموی و مدح حاکمان و والیان اموی دست بکشد. واژه‌ی «ظلمت» در این بیت دارای مفهوم انتقادی و نماد ستم، فساد و انحرافی است که به باور خوارج، در ذات سیاست امویان تنیده شده و جامعه را از بینش و تشخیص حقیقت محروم کرده است. چنانکه با کاربرد عبارت «أعشت جميع النواظر» تصویری از قدرت اغواگر و فریبنده‌ی حکومت اموی ارائه می‌دهد و به مخاطب خویش هشدار می‌دهد که نزدیک شدن به این ساختار فاسد، در حقیقت تضعیف بینش او و بازماندنش از مسیر حق را در پی دارد. از این رو در بیت دوم، او را به «توبه» دعوت می‌کند. توبه‌ای که بازگشت از انحراف، و

شکلی از پالایش درونی است که با ترک همراهی با امویان و بازگشت به جامعه‌ی خوارج حاصل می‌شود. شاعر با به‌کار بردن واژه «شهادة» به معنای مقام والا و پایبندی به اعتقادات خوارج، در واقع سمیره را به پیروی از مسیر درست، یعنی جدا شدن از فساد دعوت می‌کند و با تأکید بر این که او «گنهکار» است، اما کافر نیست، اشاره‌ای به امیدواری خوارج به اصلاح و بازگشت افراد از فساد و بیراهه است.

همچنانکه شاعر دیگری از خوارج در ضرورت پرهیز از دربار ضحاک بن قیس از فرماندهان بنی امیه، چنین سروده است:

مروا بنا نرجع إلی دیننا فکل دین غیره باطل^{۳۸}
وملة الضحاک متروکة لا یجتبیهأ أحد عاقل^{۳۹}

(همان: ۱۵/۱)

شاعر در این دو بیت، از مخاطبان خود می‌خواهد که به دین اصلی و حقیقی‌شان بازگردند. این فراخوان، دعوتی است به گسستن از سیاست‌ها و عقایدی که تحت تأثیر حکام اموی و از جمله ضحاک، منحرف شده‌اند. عبارت «فکل دین غیره باطل» نشان‌دهنده این باور است که تنها دین و روش خوارج – که به نظر آنان در پاکی و عدالت استوار است – در برابر تحریف و ظلم پایدار است. از دیدگاه او، عقاید و آیین امویان، در برابر دین اصیل و عدالت‌محور خوارج، فاقد هرگونه اعتبار و مشروعیت است و پذیرش آن به معنای انحراف از مسیر حقیقی دین به شمار می‌آید. از دیدگاه وی، ضحاک نماد فساد، ظلم و سیاست‌های دنیاپرستانه حاکمان اموی است که نه با ارزش‌های دینی سازگاری دارد و نه درخور پذیرش خردمندان است.

وجود چنین ایباتی در اشعار خوارج، بیانگر فلسفه آنان در رد و نفی هرگونه همراهی با حاکمان جائر اموی است. نزدیکی به امویان در نظر آنان، مساوی با از دست دادن صفای باطن و انحراف از اصول دینی و پشت کردن به عقلانیت است. ضرورت پرهیز از دربار و حکام اموی، اصلی است که نه تنها باعث حفظ هویت و یکپارچگی خوارج، بلکه مانعی بر سر راه استیلای ظلم و فساد بر اعتقادات اسلامی می‌گردد.

۴. نتیجه‌گیری

نتایج حاصل از بررسی اشعار خوارج، به ویژه فرقه صفریه، نشان می‌دهد که شعر خوارج، نه تنها در زمره متون حماسی ادبیات اسلامی جای می‌گیرند، بلکه سندی قوی بر رد سیاست‌های حکومت اموی‌اند. شاعران خوارج، با زبانی تند و انتقادی صریح، مشروعیت حکومت اموی را زیر سؤال برده و با به تصویر کشیدن خفقان، ظلم و استبداد و فساد اخلاقی امویان، مخاطبان را به مقاومت و مبارزه فراخوانده‌اند. این اشعار، که با اهدافی چون برانگیختن روحیه انقلابی و ترغیب نیروهای جهادی سروده شده، به‌صورت هوشمندانه‌ای توانسته است عواطف و خشم عمومی را علیه دولت اموی برانگیزاند. علاوه بر این، شاعران خوارج با پرهیز از مدح حاکمان اموی و تمرکز بر ستایش شجاعت و از خودگذشتگی یاران خود، عملاً یک مرزبندی شفاف میان ارزش‌های اسلامی مورد ادعای امویان و ارزش‌های اصیل مورد ادعای خویش ایجاد کرده‌اند. این گونه اشعار، که حاوی دعوت به براندازی و آشکار کردن فساد و بیداد حاکمان اموی است، در تضعیف قدرت و مشروعیت آن‌ها بی‌تأثیر نبوده و به‌عنوان سندی ارزشمند برای درک تاریخ مقاومت در برابر امویان به شمار می‌رود.

پی‌نوشت‌ها

۱. ترجمه: و هر کس [به قصد] مهاجرت در راه خدا و پیامبر او از خانه اش به درآید سپس مرگش دررسد پاداش او قطعا بر خداست و خدا آمرزنده مهربان است.
۲. ابن سیده، ابوالحسن علی بن اسماعیل (۳۹۸-۴۵۸ هجری قمری)، از زبان‌شناسان، ادیبان و فرهنگ‌نویسان برجسته اندلس بوده که در حوزه زبان و لغت عربی آثار مهمی را به جای گذاشته است. وی بیشتر با اثر عظیم خود، «المحکم والمحیط الأعظم»، شناخته می‌شود که به نوعی فرهنگ لغت جامع، دقیق و یکی از منابع مهم زبان‌شناسی عربی به‌شمار می‌رود. اثر دیگر او کتاب «المخصص» است که به تشریح واژگان بر اساس موضوعات خاص پرداخته و از این رو آن را یکی از نخستین فرهنگ‌های تخصصی موضوعی دانسته‌اند. آثار ابن سیده نه تنها در زبان و لغت، بلکه در حوزه‌های مختلف علوم اسلامی و فلسفی مورد توجه دانشمندان قرار گرفته‌اند. وی به دلیل نبوغ و جامعیت آثارش در تاریخ ادبیات عربی جایگاه والایی دارد. (موسوی بجنوردی، ۱۳۷۳، ۳/ ۷۳۲-۷۳۴)
۳. ابوعلی ابوالحسن بن علی بن احمد بن عبدالغفار فارسی مشهور به ابن درستویه (۲۸۸-۳۷۷ هجری قمری)، یکی از از دانشمندان برجسته در علم نحو و زبان‌شناسی عربی به‌شمار می‌رود. وی از شاگردان سیویه و پیروان مکتب نحوی بصره، که آثار و نظریاتش تأثیر عمیقی بر نحو و دستور زبان

عربی داشته است. از جمله آثار ارزشمند او «الإيضاح» در شرح اصول نحوی و «التعلیقات» در نقد آثار دیگر نحویان است. ابوعلی فارسی در دربار آل بویه خدمت می کرد و علاوه بر دانش گسترده در نحو، در علوم بلاغی و زبان شناسی نیز سرآمد بود و شاگردان بزرگی همچون ابن جنی را تربیت کرد که به گسترش دانش او در نسل های بعدی کمک کردند. (فروخ، ۲۰۰۶: ۳۵/۲)

۴. ترجمه: در حقیقت خدا از مؤمنان جان و مالشان را به [بهای] اینکه بهشت برای آنان باشد خریده است همان کسانی که در راه خدا می جنگند و می کشند و کشته می شوند [این] به عنوان وعده حقی در تورات و انجیل و قرآن بر عهده اوست و چه کسی از خدا به عهد خویش وفادارتر است پس به این معامله ای که با او کرده اید شادمان باشید و این همان کامیابی بزرگ است.

۵. ترجمه: و از میان مردم کسی است که جان خود را برای طلب خشنودی خدا می فروشد و خدا نسبت به [این] بندگان مهربان است.

۶. حروراء روستایی بود در بیرون کوفه و گویا با کوفه دو میل فاصله داشته است.

۷. صععلیک در ادبیات عرب به دسته ای از شاعران پیش از اسلام گفته می شود که غالباً از طبقات محروم و ستم دیده جامعه بودند و به سبب طرد شدن از قبایل خود، به زندگی در بیابان و راهزنی روی می آوردند. این گروه به دلیل شرایط زندگی دشوار و عدم تعلق به قبیله، خارج از نظام قبیله ای و قوانین آن زیست می کردند و برای زنده ماندن و گریز از فقر و ظلم، دست به غارت اموال ثروتمندان می زدند. شعرهای صععلیک بیانگر روح اعتراض، آزادی خواهی و تمرد علیه نابرابری های اجتماعی و اقتصادی آن زمان است. از جمله شاعران برجسته این گروه می توان به تأبط شرأ، عروه بن الورد و الشنفری اشاره کرد که آثارشان در بیان شجاعت، تنهایی و خشم اجتماعی برجسته است. (خلیف، ۲۱۹: ۳۷-۲۵).

۸. عمران بن حطان، شاعر و سخنور خوارج، سردسته «قعه» صفریه در بصره بود و به دلیل ضعف جسمانی از جنگ کناره گرفت و تنها با شعر و خطابه خوارج را ترغیب می کرد. او در پیری به فرقه خوارج «شرأت» پیوست و پس از ازدواج با زنی خارجی، به آیین آنان گروید. به دلیل گرایش هایش تحت تعقیب حجاج ثقفی و عبدالملک مروان قرار گرفت و در نهایت به عمان گریخت و در میان قوم ازک به آیین اباضیه درگذشت (زرکلی ۱۹۸۹م: ۷۰/۵).

۹. کنیه او ابوزرعه، رئیس قبیله خود و در زمان عبدالملک بن مروان رئیس پاسبانان و از مقربان درگاه او بوده است (الأصفهانی، ۱۹۳۵: ۲۳۸/۳).

۱۰. ترجمه: سالی را میهمان تو بودم بی آنکه گروه های جن و انس مرا بترسانند.

۱۱. ترجمه: تا این که امری عظیم برای من پیش آمد، چقدر مردم از ابن مروان می ترسند.

۱۲. ابو مالک عبیده بن هلال یشکری، شاعر و خطیب شجاع و از پیشگامان خوارج بود که خوارج قصد بیعت با او را داشتند اما او پیشنهاد داد قطری بن فجاءه را به رهبری برگزینند. وی به دلیل اختناق و

شعر خوارج نقدی بر سیاست امویان ... (لیلا جمشیدی و سید عمران دولنخواه) ۲۹

سرکوب امویان به قلعه قومس پناه برد؛ لیکن سپاه حجاج بن یوسف او را محاصره کرد و سرانجام در سال ۷۷ هجری در آنجا کشته شد (الجبوری، ۲۰۰۳م: ۱۹۰/۴).

۱۳. ابو سعید مهلب بن ابی صفره الازدی (۱۲ق/۶۲۹-۷۰۱م)، از والیان اموی در خراسان بود. چه آنکه خلفای اموی «پرداختن به امور ولایت هایی از جمله ایران را وسیله‌ای سیاسی برای جلب یا تطمیع مخالفان خود می‌دانستند» (هروی، ۱۳۸۹: ۱۲۱). وی فتوحات گسترده‌ای را در خوارزم، جرجان و طبرستان انجام داد و با این فتوحات، سیطره حکومت اموی را بر بخش‌های وسیعی از ماوراء النهر تثبیت کرد که تأثیر زیادی بر غنای تمدن اسلامی داشت. مهلب به نبردهایش با خوارج مشهور است (طبری، ۱۹۶۷م: ۱۳۵/۲).

۱۴. ترجمه: برای ما از او (مهلب) در زمین گریزی نیست و نه در آسمان، پس راه گریز کجاست، کجا؟

۱۵. ترجمه: اما ما به مهلب دچار شده‌ایم؛ او خاری‌ست کشنده که در عمق گلو فرو رفته و گیر کرده است.

۱۶. ترجمه: تا به کی عدالتی نیابیم که با آن زندگی کنیم، و برای آنانکه به حق فرا می‌خوانند یارانی نینیم.

۱۷. ترجمه: شما از فرمان ستمگری سرکش اطاعت کردید ... و اطاعت از ستمگران روا نیست.

۱۸. ترجمه: من پسر وهب حکیم و شجاع هستم که در میان قوم با هدف خونخواهی و انتقام، شمشیر می‌زنم.

۱۹. ترجمه: تا حکومت اشرار از بین رود و حق به نیکوکاران برسد.

۲۰. ترجمه: والیان آشکارا جور و ستم میکنند و با حيله و کفر علیه ظلم اهل حق اجماع کرده اند.

۲۱. ترجمه: ای جوینده‌ی نیکی! رودخانه‌ای از ستم راه تو را سد کرده است. شب‌زنده‌داری طولانی سودی ندارد اگر کشتیانی برای عبور از این رود وجود نداشته باشد.

۲۲. ترجمه: شما نادانسته در سرزمین گناهکاران سکنی گزیدید، و هر کدام از شما ممکن است در کمین دشمن افتاده و کشته شود.

۲۳. ترجمه: پس اگر عده‌ای از یهود یا مسیحیان را در آن روز به خصوص علیه آنان برانگیختی.

۲۴. ترجمه: خواهند گفت که به بخشش آنچه خواهان آن هستیم راضی می‌شویم و تو آن عمل نیک واجب را مانند کردارهایت در زمان مستی جاری ساختی.

۲۵. ترجمه: چون صبح شد، نماز خواندند و سپس به سوی اسبان تندروی نشان‌دارشان رفتند.

۲۶. ترجمه: و هنگامی که گرد هم آمدند، بر دشمنانشان یورش بردند و آنان که برای جنگیدن مزد می‌گرفتند همچنان کشته می‌شدند.

۳۰ جستارهای تاریخی، سال ۱۶، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۴

۲۷. ترجمه: زیاد، از روی نادانی، با سبک‌سری و غرور به دیدار ما می‌آید، در حالی که آرزوهایش سراب‌های گمراهی‌اند.

۲۸. ترجمه: پس گفتیم: ای زیاد، این سستی را رها کن و اگر مرد نبردی، آماده باش!

۲۹. «ابو العباس مبرد می‌گوید: دیگر از پارسایان خوارج که در جنگ کشته شد، عمران بن حارث راسبی است که در جنگ دولاب کشته شد. او با حجاج بن باب حمیری که در آن جنگ امیر مردم بصره و علمدار ایشان بود جنگ کرد و آن دو به یکدیگر ضربه‌یی زدند که هر دو مرده در افتادند». (مهدوی دامغانی، ۱۳۷۵: ۳/ ۳۴).

۳۰. ترجمه: خداوند عمران را یاری کرد و او را پاک گردانید و عمران، در دل شب‌ها خداوند را ندا می‌داد.

۳۱. ترجمه: او پنهانی و آشکارا از خدا درخواست می‌کرد تا شهادتی نصیبش کند به دست فردی بدسرشت و خیانتکار.

۳۲. ترجمه: برای من مانند شیر است و در جنگها مانند شتر مرغ تیره ای است که از صدای سوت هر سوت زننده ای از جای خود رم می‌کند.

۳۳. ترجمه: آیا در جنگ به غزاله خود را نشان ندادی؟ یا اینکه قلب تو در بالهای پرنده ای بود؟

۳۴. ترجمه: غزاله قلب او را پاره کرد با سوارکارانی که دیروز جایگاه‌هایشان را ترک نمودی.

۳۵. ترجمه: سلاح را ببنداز و حمایلم را بگیر و قصد منزل کافر ترسو کن.

۳۶. ترجمه: ای ابا جعد، برگرد و خشمگین مشو از ظلمتی که همه چشم‌ها را کور کرده است.

۳۷. ترجمه: و توبه‌ای کن که تو را به شهادت هدایت کند. چون تو گناهکاری، اما کافر نیستی.

۳۸. ترجمه: برویم و به دین خود بازگردیم، چرا که هر دینی جز آن باطل است.

۳۹. ترجمه: آیین ضحاک ترک‌شده است و هیچ عاقلی به آن روی نمی‌آورد؛

کتاب‌نامه

قرآن کریم

ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبه الله (۱۴۰۴ه.ق). شرح نهج البلاغه. تحقیق: ابراهیم محمد ابوالفضل، نشر مکتبه آیت الله المرعشی النجفی، قم.

ابن الأثیر، عزالدین (۱۹۶۵م). الکامل فی التاریخ. بیروت: دار صادر.

ابن اعثم الکوفی، محمد بن علی (۱۴۱۱ق). الفتوح، تحقیق: علی شیر. الطبعة الأولى، بیروت: دارالکتب العلمیه.

شعر خوارج نقدی بر سیاست امویان ... (لیلا جمشیدی و سید عمران دولتنخواه) ۳۱

- ابن خلدون، عبدالرحمن (۱۹۸۸م). تاریخ ابن خلدون، تحقیق: خلیل شحادة. الطبعة الثانية، بیروت: دارالفکر.
- ابن سیده، أبو الحسن علی بن إسماعیل (۱۹۹۶م). المنحصر. المحقق: خلیل إبراهيم جفال. الطبعة الأولى، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- اشعری، ابو الحسن علی بن اسماعیل (۱۳۶۹ه.ق). مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلین. قاهره: مکتبه النهضة.
- اصفهانى، ابونعیم (۱۴۰۹ه.ق). حلیة الاولیاء. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- اسفرائینی، ابو المظفر (۱۴۰۳ه.ق). التبصیر فی الدین. بیروت: عالم الکتب.
- الاسفرائینی، عبد القاهر بن طاهر (۱۹۹۸م). الفرق بین الفرق، تحقیق: محمد محی الدین عبد الحمید، بیروت: المکتبة العصرية.
- الأمین، احمد (۱۹۳۶م). ضحی الاسلام. بیروت، دار الكتاب العربی.
- ایجی، قاضی عضد الدین (۱۴۰۳ه.ق). المواقف فی علم الکلام. بیروت: عالم الکتب.
- البکای، لطیفه (۲۰۰۰م). حركة الخوارج نشأتها وتطورها إلى نهاية العصر الأموی. بیروت: دار الطلیعة.
- بغدادی، عبد القاهر (۱۳۶۷ هـ ش). الفرق بین الفرق، ترجمه جواد مشکور. تهران: اشرفی.
- بلاذری، احمد بن یحیی بن جابر (۱۴۱۷ق). انساب الاشراف، تحقیق سهیل زکار و ریاض زرکلی. چاپ اول، بیروت: دارالفکر.
- ترکمنی آذر، پروین (۱۳۹۰). «جایگاه خلیفه و فرمانروایان ایرانی در تاریخ نوشته‌های ایرانیان»، جستارهای تاریخی. س ۲. ش ۲.
- الترمانینی، عبد السلام (۱۹۹۷م). أحداث التاریخ الإسلامی بترتیب السنین. دمشق: دار طلاس.
- جاحظ، عمرو بن بحر (۱۹۹۸م). البیان و التبیین، قدم لها: علی ابوملحم. الطبعة الأولى، بیروت: دارومکتبة الهلال.
- الجبوری، کامل سلمان (۲۰۰۳م). معجم الأدباء من العصر الجاهلی حتی سنه ۲۰۰۲م. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- حموی، یاقوت بن عبدالله (۱۹۹۵م). معجم البلدان. چاپ دوم، بیروت: دارصادر.
- الحوفی، احمد محمد (۱۹۷۹م). ادب السیاسة فی العصر الاموی. الطبعة ۵، القاهرة: دار نهضة مصر.
- خلیف، یوسف (۲۰۱۹م). الشعراء الصعاليك فی العصر الجاهلی. القاهرة: دارالمعارف.
- خلیفة بن خیاط (۱۴۱۵ق). تاریخ خلیفة بن خیاط، محقق: مصطفى نجیب فواز. بیروت: دار الکتب العلمیه.

۳۲ جستارهای تاریخی، سال ۱۶، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۴

- درافشان، محمد (۱۳۹۰). «جایگاه شیعه و خوارج در شعر صدر اسلام تا پایان عصر اموی». پایان نامه کارشناسی ارشد، یزد: گروه ادبیات و علوم انسانی.
- رازی، ابو حاتم احمد بن حمدان (۱۹۵۷م). *الزینة فی الکلمات الاسلامیة العربیة*، مصحح: حسین بن فیض الله همدان. قاهره: دار الكتاب العربی.
- زیبیدی، مرتضی (۱۴۱۴ق). *تاج العروس من جواهر القاموس*. بیروت: دار مکتبة الحیاء.
- زرکلی، خیرالدین (۱۹۸۹م). *الأعلام: قاموس تراجم لأشهر الرجال والنساء من العرب والمستعربین و المستشرقین*. بیروت: دارالعلم للملایین.
- الزین، محمد خلیل (۱۹۸۵م). *تاریخ الفرق الاسلامیة*. الطبعة الثانية، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- الشایب، احمد (۱۹۷۶م). *تاریخ الشعر السیاسی*. بیروت: دار القلم.
- شهرستانی، محمد بن عبدالکریم (۱۹۹۵م). *الملل و النحل، تحقیق: امیرعلی مهنا؛ و علی حسن فاعور*. بیروت: دار المعرفة.
- طبری، محمد بن جریر (۱۹۶۷م). *تاریخ الأمم والملوک*. تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم. بیروت: روائع التراث العربی
- عباس، احسان بن رشید (۱۹۸۲م). *دیوان شعر الخوارج*. بیروت: دار الشروق.
- عزام، محمد (۱۹۸۹م). *قضية الالتزام فی الشعر العربی*. الطبعة الاولى، دمشق: دار طلاس.
- عزیزی، شراره (۱۳۹۲). «مطالعه تاریخی و بررسی تطبیقی آراء و عقاید خوارج و مرجئه تا پایان دوره امویان»، پایان نامه کارشناسی ارشد، سیستان و بلوچستان: گروه ادبیات و علوم انسانی.
- فرحات، امیره (۲۰۰۹). *الخوارج فی التاريخ و السیاسة و الفقه و علم الکلام و الخطب و الشعر و الطرائف*، بیروت: دار المحجة البيضاء.
- فروخ، عمر (۲۰۰۶م). *تاریخ الأدب العربی*. بیروت: دار العلم للملایین.
- القط، عبد القادر (۱۹۸۷م). *فی شعر الاسلامی و الاموی*. بیروت: دار النهضة العربیة.
- القلقشندی، احمد بن علی (۱۹۲۲م). *صبح الأعشی فی صناعة الإنشاء*. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- میرد، ابو العباس (۱۴۱۷هـ.ق). *الکامل فی اللغة و الادب*، تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم. الطبعة الثانية، قاهره: نشر دار الفكر العربی.
- مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی (۱۹۸۳م). *بحار الانوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار*، محقق: عبدالزهراء علوی. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- مصطفی، ابراهیم، و دیگران (۱۴۲۶ق). *المعجم الوسیط*. طهران: مؤسسه الصادق للطباعة و النشر.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۵ش). *جاذبه و دافعه علی (ع)*. چاپ ۹۴، تهران: صدرا.

شعر خوارج نقدی بر سیاست امویان ... (لیلا جمشیدی و سید عمران دولتخواه) ۳۳

معروف، احمد سلیمان (۱۹۸۸م). *قراءة جديدة في مواقف الخوارج وفكرهم وادبهم*. الطبعة الاولى، دمشق: دار طلاس.

ملطی، ابو الحسن (۱۳۸۸ه.ق). *التنبیه و الرد*. بغداد: مکتبه المثنی.

موسوی بجنوردی، کاظم (۱۳۷۳ش). *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*. چاپ دوم، تهران: مرکز نشر دائرة المعارف بزرگ اسلامی.

مهدوی دامغانی، محمود (۱۳۷۵ش). *جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید*. تهران: نشر نی.

ناجی، حسن (۱۹۷۴). « الخوارج بین البداوة والتحضّر ». *التاریخیه*، س ۷، ش ۳.

هروی، جواد (۱۳۹۸). « دوره سامانیان در عرصه سیاست خارجی »، *جستارهای تاریخی*، س ۱، ش ۲.

Madelung, Wilferd.(1997). *The Succession to Muhammad. A Study of the Early Caliphate* . Cambridge: Cambridge University Press., 1997 .

